*Едуард Гугнін*
к.соц.н., доцент кафедри соціології ЗНУ
*Олександра Біловош*
студентка 5 курсу факультету соціології та управління ЗНУ

# КРИМІНАЛЬНІ СТЕРЕОТИПИ В ПРАВОСВІДОМОСТІ УКРАЇНЦІВ

*В роботі досліджується етимологічне поняття «кримінальний стереотип», яке розглядається з точки зору культури суспільства і культури особистості. Проводиться теоретичне осмислення проблеми виникнення кримінальних стереотипів, їх основних видів, передумов формування, а також вплив на правосвідомість українців.*

***Ключові слова:*** *правосвідомість, кримінал, кримінальний стереотип, злочинність.*

Україна довгий період часу перебувала у складі інших держав. Це зумовлює появу злочинності та її спільне коріння з кримінальними структурами інших держав. За радянських часів правові інституції, інститути освіти, науки, державної промисловості містили мінімальний обсяг кримінальних практик. Події 90-х років були певним каталізатором соціально-економічних перетворень через свою масовість та самодіяльність широких верств населення. Кримінальні практики стали невід'ємною частиною багатьох важливих сфер соціального життя. Інституції, які раніше практично не були відзначені злочинною діяльністю, стають напівкриміналізованими, а напівкриміналізовані – майже злочинними.

У період отримання незалежності у 1992 році Україна змогла здолати шлях трансформаційних змін з десятикратним прискоренням та, незважаючи на тодішні кримінальні війни, залишитися унітарною державою. При цьому, ці зміни відбулися практично без втручання міжнародних інституцій, тому що українських капіталів було достатньо, щоб займатися самофінансуванням на приватних засадах. В інших країнах такі зміни відбуваються у 100-200 років. Цьому допомогли, перш за все, латентні структури, що виникали та закріплювали свої позиції на українських теренах.

В період зміцнення держави, що почався після 1999 року, такі структури не зникли, а лише змінили сфери діяльності та дійових осіб. Формувалися нові види злочинців, що з одного боку повинні були мати образ рішучої особи без комплексів, яка не

зупиниться перед насильством, якщо воно виправдано інтересами власного бізнесу, а з іншого – повинні реалізовувати власні програми нагромадження легалізованого капіталу, навчитися «відмивати» гроші і крок за кроком підійматися з кримінального андеґраунду на нові соціальні щаблі, накопичувати політичні зв'язки, а ще краще здобути особистий статус політика, захищеного державним імунітетом, стати публічною особою, громадським діячем та ін.

На становлення сучасної злочинності значною мірою впливає і кризовий стан українського суспільства. Зі змінами, що відбуваються у суспільстві, змінюються і кримінальні пріоритети. Головними у сучасній злочинності стають не її кількісні зміни, а, перш за все, якісні перетворення, відображенням яких є поява нових видів злочинів, зростання масштабів тих, що раніше зустрічалися рідко, зухвалість і жорстокість дій злочинців, проникнення злочинності у всі структури суспільства і держави, рівень її організованості і міжнародної співпраці, тобто концентроване вираження того, що загрожує вільному і незалежному існуванню держави.

Все це призводить до змін у способах дії всього населення. У структурі свідомості – як масової, так і індивідуальної – розхитуються, слабшають і руйнуються соціальні бар'єри, які функціонально відповідають за стримування криміногенних імпульсів, стоять на заваді вибору з боку індивіда девіантних і кримінальних форм поведінки, формуються кримінальні стереотипи.

Час вимагає закладення нових підвалин для боротьби зі злочинністю. Це пов'язується з пошуком сучасної стратегії наступу на злочинність, з обов'язковим врахуванням суспільного настрою, державних можливостей, діючих інститутів та ідей. Тому що незважаючи на всі спроби держави створити якісну базу для боротьби зі злочинністю та кримінальними стереотипами, основні соціальні інститути навпаки формують та закріплюють елементи кримінальної субкультури та кримінальні стереотипи. Основним каналом розповсюдження кримінальних стереотипів стають засоби масової інформації.

На сьогодні вивчення проблеми поширення кримінальних стереотипів у правосвідомості українців є не тільки вельми актуальним, а й стає пріоритетним та перспективним напрямком соціологічного знання.

Мета дослідження полягає в тому, щоб дослідити специфіку формування кримінальних стереотипів у правосвідомості українців, а також визначити умови та фактори, що впливають на їх розповсюдження.

Під «соціальним стереотипом» розуміється стандартизований, стійкий, емоційно насичений, ціннісно – конкретний образ, уявлення про соціальний об'єкт, в основі якого знаходиться феномен генералізації, узагальнення, схематизації даних свого та зовнішнього досвіду. Одним з різновидів соціальних стереотипів є кримінальні стереотипи – сукупність емоційно-насичених стійких шаблонних узагальнень, які формуються в свідомості індивідів для відображення характеристик кримінальної субкультури та її носіїв.

Можна виділити такі підходи щодо вивчення соціальних стереотипів: культурний, психологічний та когнітивний підходи (Т. Адорно, Е. Френкель-Брюсвік, Д. Лєвінсон, Р. Сенсфорд, Е. Богардус, У. Браун, В. Вайнекі, О. Клайберг, В. Кларк та ін) та підхід, заснований на вивчені афектного аспекту стереотипів (Ф. Знанецький і У.Томас, Л. Дууб, Р. Оллпорт). Досить цікавими є психодинамічні теорії, теорії символічного расизму, модель дисоціації. На пострадянському просторі вивченням стереотипів займалися такі відомі вчені: Д. Ольшанський, Н. Суходольська, Т. Рябова, Д. Колесов, О. Шейко, С. Кара-Мурза, Ю. Платонов та ін. Проте вивчення кримінальних стереотипів залишається до цих пір не вивченою галуззю знань.

Кримінальні стереотипи, що формуються у правосвідомості українців досліджувались за допомогою методу опитування, а саме – експертного опитування. Тому, що експерти, а саме представники прокуратури, засобів масової інформації та університетів – це спеціалісти, які володіють не тільки теоретичною стороною проблеми, а й володіють практичними навичками вирішення проблеми.

При проведенні соціологічного дослідження з метою дослідження кримінальних стереотипів, що формуються у правосвідомості українців, були розроблені експертна програма, анкета та отримані наступні результати.

Процес стереотипізування – невід'ємна складова мислення, що дозволяє спрощувати оточуючу реальність. Явище стереотипізування – характерна риса переробки індивідом зовнішнього

впливу, що пов'язано з бажанням людини «розсортувати» інформацію у своїй свідомості. На соціальному рівні стереотип виконує дві функції: ідеологізуючу (формування і збереження групової ідеології, що пояснює поведінку групи) і ідентифікуючу (створення і збереження позитивного образу «ми», формування якого відбувається за допомогою ритуалів і невербальних засобів).

Більшість людей сприймає оточуючий світ, не замислюючись над тим, що основою їх розумової діяльності є образи, ідеї, категорії, що відображають зміст соціальних стереотипів. Так існує навіть, категорія людей, що називають ретроградами – це окрема категорія людей, що схильні при сприйнятті оточуючої реальності покладатися на уже сформульовані оцінки і не готові для сприйняття нового. У них завжди готова оцінка, стереотип, відповідь на запитання, що створює у людини, що не має досвіду, уявлення того, що така людина має знання щодо всього, що оточує. Це стає міцним підґрунтям для багатьох випадків ерудиції. Але створені на цьому знання та досвід, не володіють свіжістю сприйняття нових процесів та явищ.

Перенос оцінки – це важливий момент спадкоємності нового по відношенню до старого, перенос оцінок – необхідний процес людського сприйняття, що відтворюється як в індивідуальному житті людей, так і в житті суспільства. Це спрощує орієнтацію як у чисто фізичному плані, так і у світоглядному, оскільки сталі оцінки стають орієнтирами у поведінці, як тільки індивід стикається з об'єктом, оцінкою подібних явищ.

Соціальні стереотипи формуються на всіх рівнях свідомості, у більшості випадків, стереотипи індивід засвоює з процесі соціалізації у конкретному суспільстві, і засвоюються вони несвідомо, але людина також може створювати власні стереотипи, шляхом професіоналізації власних навичок.

В ході проведення дослідження було зрозуміло, що соціальні стереотипи не сприймаються тільки з психологічної та фізіологічної точки зору, тобто як механізм засвоєння і переробки інформації; як форма діяльності півкуль головного мозку, що виражається у фіксованому порядку умовно-рефлекторних дій. Більшість (47%) респондентів відповіли, що соціальні стереотипи – це уявлення і парадигми, що формуються як результат узагальнення раніше надбаного досвіду. Так відповіли 50% –

співробітників прокуратур, 29% – викладачів університетів та 21% – журналістів ТВ-5.

Під соціальними стереотипами розуміються спрощені, схематизовані, детерміновані культурою «зображення світу» в «голові» людини, що економлять зусилля при сприйнятті складних соціальних об'єктів та захищають цінності та норми кожного індивіду (так вважають 17% респондентів). У більшій мірі, так визначили стереотипи представники прокуратур (60%), а викладачі з журналістами склали останні 40%.

Соціальні стереотипи завжди сприймаються з двох сторін: як позитивне явище, і як негативне. Оскільки стереотипи завжди обумовлюють оцінки явища або процесу, вони не можуть бути аксиологічно нейтральними. Необхідно зауважити, що тільки представники університетів сприймають соціальні стереотипи як негативне явище, тобто як упереджене ставлення до якостей людей та явищ, що засновано на стандартизованих судженнях (34%). Але потрібно розуміти, що стереотипи можуть бути як позитивні, так і негативні. У більшій мірі позитивні стереотипи приписуються власній групі, у якій соціалізується індивід, та вже знайомим явищам та процесам, а негативні – іншим групам та явищам, що не збігаються з інтересами та світосприйняттям індивіда, що відтворює оцінку.

Кримінальні стереотипи – це є, перш за все, різновид соціальних стереотипів. Вони відтворюють уявлення про окрему категорію людей – злочинців, тобто їх світогляд, позиції, судження, цінності та ін. Вони не можуть відображати тільки негативні якості, оскільки процес стереотипізування притаманний усім людям, незалежно від віку, статі, групи чи країни.

На процес формування кримінальних стереотипів впливають такі передумови: ситуаційні, історичні, соціокультурні, економічні, внутрішньоособові, психогенні. На думку експертів, на факт скоєння злочину впливає: по-перше, конкретна обставина чи ситуація (73%); по-друге, історичний досвід, що передається із покоління в покоління (60%); по-третє, рівень розвитку соціальної і культурної сфери (43%). Це є нормальним, адже саме рівень розвитку суспільства в цілому, та окремих його елементів формують розвиток самої людини, її цінності та світогляд.

Досліджуючи історичні аспекти розвитку вітчизняної організованої злочинності, слід мати на увазі той факт, що тривалий

період Україна перебувала у складі різних держав, що зумовило спільне коріння організованих злочинних проявів. Так, на початку 90-х років, коли Україна стала незалежної державою, вона вже мала міцне підґрунтя для розвитку організованої злочинності, сталося масове проникнення кримінальних і напівкримінальних елементів у всі сфери суспільства. При цьому, тіньові механізми, що були створені ще у той період розвитку, використовують і зараз.

У той час найбільш пріоритетними напрямками злочинності було: дрібна контрабанда, виготовлення контрафактної продукції, розкрадання державного майна, рекет, «наїзди» і «дахи» та ін. Швидкими темпами розвивалось силове підприємництво і силові методи вирішення проблем. Кожна така структура прагнула до встановлення і підтримки монопольного контролю або в межах деякої території (кварталу, району, невеликого міста і т. п.), або в певних сферах бізнесу (від виробництва алкоголю до торгівлі енергоресурсами).

Виникла необхідність створення безпечного простору, у рамках котрого і повинні були функціонувати ці силові структури. З часом силове підприємництво трансформувалося в інші інститути, проте методи вирішення проблем залишалися ті ж самі.

При цьому, вони виробляли деякі загальні правила, мову, а також традиційні методи рішення проблем, які в сукупності складали первинне неформальне інституційне середовище ринків. Але рівень стандартизації правил залишався невисоким, а контроль за їх дотриманням вимагав значних витрат.

В період зміцнення держави, що почався після 1999 року, силове підприємництво не зникло, а лише змінило сфери діяльності та дійових осіб. Таким чином, силові підприємці трансформуються у державних службовців, але їх спосіб поведінки мало чим відрізняється від силових підприємців 1990-х років. Володарі силових ресурсів як і раніше є автономними і від прямого державного контролю, і від безособових процедур, а тому реалізують переважно власний економічний інтерес.

Події 90-х рр. ще називають «кримінальною революцією» (67%), які зумовили подальший розвиток економіки та суспільства в цілому. З того часу почали створювати різні програми боротьби зі злочинністю, але потрібно зауважити, що у нашій

країні вони не реалізуються. Зараз створена програма боротьби зі злочинністю, що включає такі основні заходи та принципи, які не реалізуються в повному обсязі: профілактика злочинів (60%); ефективний вияв, розкриття та розслідування злочинів (70%); неминучість покарання (70%); здійснення правосуддя (67%), виправлення осіб, що скоїли злочин (57%); здійснення контролю після покарання (57%). Отже, виникає необхідність створення нової якісної програми боротьби зі злочинністю.

Особливу увагу треба приділити пункту з виправленню осіб та здійснення контролю після покарання. Оскільки людина, яка була засуджена до позбавлення волі, не має підтримки як з боку держави, так і з боку суспільства. На маючи ані капіталів для подальшого існування, ані роботи, їй нічого не залишається як скоїти злочин вдруге. Так людина, вже ставши на злочинну стежку, нажаль, дуже рідко вертається до нормального існування.

На думку експертів, рівень розвитку українського суспільства, нажаль, має всі необхідні передумови для поширення кримінальних стереотипів: хабарництво і корупція (90%); звертання демократичних процедур (47%); недосконаліть демократії (70%); тривалий конституційний процес (57%); тіньова політика (84%); деформація політичної психології (80%); правовий нігілізм (80%); політичний та ідеологічний екстремізм (57%); деформація правосвідомості та етичної свідомості (67%); недовіра до державних інститутів, стабільності влади (84%); інституціоналізація тіньового сектору (73%); деідеологізація суспільства (70%); руйнування національної культури (67%). На стабілізацію всіх сфер нашого суспільства потрібно дуже багато часу, ресурсів та капіталів. Саме тому рівень криміналізації нашого суспільства, нажаль, високий.

Кримінальний стереотип формується під дією внутрішніх і зовнішніх факторів: викривлена система цінностей індивіда (40%), соціальна напруга у суспільстві (30%), деформовані соціальні відносини (17%), відкрита форма конфліктних відносин (10%) і дисбаланс системи правового регулювання (3%).

Злочинний задум виникає в голові людини ще до скоєння злочину, на його реалізацію впливають бажання, наміри, мотиви та цілі людини. Так, наприклад, саме агресія може стати першопричиною злочину (90%). На вибір способу злочинного діяння впливають: мотиви, емоції, цілі, навички.

Кримінальні стереотипи присутні на всіх стадіях скоєння злочину, тобто на стадії формування мотивації, прийняття рішення, виконання рішення, злочині, посткримінальній поведінці (так вважать 50% респондентів). Кримінальні стереотипи засвоюються на всіх рівнях свідомості індивіда та можуть мати ситуаційний, випадковий, нестійкий та стійкий характер. Все залежить від специфіки скоєного злочину.

Також доречно розглянути як закріплюються кримінальні стереотипи у злочинців з різними видами мотивації, оскільки на стадії формування мотивації кримінальні стереотипи і починають формуватись та закріплюватись. Потрібно зауважити, що мотивація у процесі скоєння злочину може змінюватись, а отже, і будуть змінюватись кримінальні стереотипи. Існує декілька видів злочинців з різною мотивацією: мотив – самоствердження, політична мотивація, корисно-насильницька, корисна, насильницько-егоїстична, безвідповідальна, анархістко-індивідуальна мотивація, та злочини, основним показником яких є задоволення потреб.

Отже, у злочинах, мотивами яких є самоствердження, корисно-насильницька мотивація, корисна, насильницько-егоїстична і безвідповідальна мотивація – досить високий рівень стереотипного мислення (за даними 70% всіх респондентів). У інших злочинах – рівень використання кримінальних стереотипів досить низький.

Співробітники прокуратур вважають, що стійкі кримінальні стереотипи виникають у злочинах з корисливою (93%), корисливо-насильницькою (79%), безвідповідальною мотиваціями (86%). Рівень професіоналізму у кримінальних групах обумовлює рівень стійкості конкретних стереотипів, адже з кожним скоєним злочином стереотипи тільки закріплюються.

Представники університетів вважають, що мотиви самоствердження (92%) та корисливі (92%) мотиви формують стійкість кримінальних стереотипів у конкретної особи або групи. В свою чергу, представники засобів масової інформації підтримують оцінки експертів інших організацій. Нестійкі кримінальні стереотипи формуються у злочинців з політичною та анархістко-індивідуальною мотивацією.

Кримінальні стереотипи завжди формуються на рівні культури суспільства та культури особистості в залежності від

специфіки самої групи, до якої належить злочинець. Вони визначають світогляд, ціннісні особливості, ідеї злочинця, тобто його субкультуру. Основними елементами кримінальної субкультури, що впливають на рівень суспільного настрою, є: кримінальна ідеологія, кримінальна моральність, кримінальний спосіб життя, кримінальна організація та кримінальний культ.

Кримінальна ідеологія відображає систему понять і уявлень, що склалася в груповій свідомості злочинців. Це своєрідна філософія, яка виправдовує, пояснює і заохочує злочинний спосіб життя, знімає психологічні і етичні бар'єри у людей. Основними цінностями кримінальної ідеології є гроші (50%), престиж (13%), свобода (3%) та потреби (34%). Але ці цінності можуть змінюватися залежно від особливостей злочинів.

Кримінальна ідеологія безперечно впливає на суспільний розвиток, так вважають 77% респондентів, при чому представники прокуратури склали – 79%, університетів – 83%, а представники засобів масової інформації вважають, що рівень кримінальної ідеології низький, тому вона впливає на суспільний розвиток тільки на 50%. Це дуже дивно, адже саме засоби масової інформації формують нашу свідомість, показуючи прояви кримінальної ідеології, наприклад, у новинах, фільмах або книжках. Саме засоби масової інформації маніпулюють нашою свідомістю, закладаючи хибне сприйняття злочинності як соціального явища та хибні кримінальні стереотипи.

Кримінальна моральність – однакова для всіх, пов'язана з базовими цінностями «Я» і «Ми». Вона володіє нормативною силою, так вважають 73% респондентів. З появою та розвитком нових видів злочинності, з'являються і нові цінності кримінальної моральності (67%). Представники прокуратури вважають, що кримінальна моральність все ж таки існує та впливає на суспільний розвиток (72%), представники університетів схиляються до тої точки зору, що кримінальна моральність – явище не поширене і вона не дуже впливає на суспільний розвиток.

Кримінальний спосіб життя – відображає життєво – важливі принципи, традиції та закони злочинців. Вони є своєрідними регуляторами кримінальної поведінки. Суспільство оголошує ці закони та традиції нелюдяними, тому що вони шкодять суспільній моральності (67%), та створює нові методи боротьби з ними. Представники прокуратури та університетів вважають, що

кримінальний спосіб життя дійсно шкодить суспільному розвитку (62% та 67%), а представники засобів масової інформації знову ж таки вважають, що кримінальний спосіб життя – не дуже поширене явище серед населення, тому і вплив на нього лише 50%. Кожному суспільству притаманний той спосіб життя, на яке він заслуговує.

Кримінальна організація – це є групова та внутрішньо-групова стратифікація товариств, що визначає структурованість кримінальних організацій. Так, у злочинній групі існує жорстка система безумовного підкорення, взаємовідносини засновані на егоїстичному розрахунку, відбувається поділ ролей і функцій, які виконуються кожним членом групи. Рівень структурованості кримінальних організацій досить високий, вплив на суспільство також досить високий.

Кримінальний культ – зводиться до двох складових: культу особи і культу зброї. Для кримінального світу однаковою мірою мають значення культ сили і культ організаторських здібностей. Базові цінності кримінального культу – особистість (37%), сила (33%) та організаторські здібності (13%). Кримінальний культ безперечно впливає на суспільний розвиток, так вважає 74% – представників прокуратур, 59% – університетів.

Отже, кримінальні елементи безперечно впливають на суспільний розвиток, це знаходить своє вираження у таких явищах: гальмування соціальних процесів (97%), дезорганізація соціальних структур (93%), руйнування стійких соціальних інститутів (77%), порушення суспільного спокою (90%), злочинність може стати референтними групами для певних категорій населення (87%), потребує значних матеріальних і нематеріальних витрат (73%), породжує недовіру до державних та правоохоронних органів (90%), знищує національну культуру (73%) і деідеологізує суспільство (80%).

Таким чином, в ході проведення дослідження було зрозуміло, на становлення кримінальних стереотипів в Україні найбільшою мірою вплинули історичні події, адже Україна довгий час перебувала у складі інших держав, що істотно зумовило поширення різного роду злочинності. Так, у роки отримання незалежності Україна вже мала міцне підґрунтя для розвитку організованої злочинності, сталося швидке поширення кримінальних елементів у суспільство. Зараз наше суспільство має всі перед-

умови для подальшого швидкого поширення кримінальних елементів: хабарництво і корупція, звертання демократичних процедур, недосконаліть демократії, тіньова політика, правовий нігілізм, політичний і ідеологічний екстремізм та ін. Разом із тим, під дією внутрішніх і зовнішніх факторів: викривлена система цінностей, соціальна напруга у суспільстві, деформовані соціальні відносини, відкрита форма конфліктних відносин, дисбаланс системи правового регулювання, формуються і кримінальні стереотипи. На їх становлення значною мірою впливають: держава, засоби масової інформації та оточення індивіда (а саме, освітні установи: дитячий садок, школа та ін.). Кримінальні стереотипи формуються на всіх рівнях свідомості та засвоюються у більшій мірі несвідомо, але індивід також може створювати власні стереотипи, шляхом, наприклад, професіоналізації власних навичок. Рівень стереотипного мислення присутній усім категоріям злочинців, а рівень їх засвоєння – залежить від специфіки та типів злочинів. Кримінальні стереотипи завжди формуються на рівні культури суспільства та культури особистості, тобто відображають її субкультуру.

Основними механізмами формування кримінальних стереотипів є: по-перше, державна політика, по-друге засоби масової інформації, по-третє, оточення особистості. Відтак, саме недосконала державна політика – є основним підґрунтям поширення кримінальних стереотипів, а засоби масової інформації – основним каналом розповсюдження та закріплення кримінальних стереотипів у правосвідомості українців. Відтак, держава повинна переглянути установки у кримінальній політиці, а не удосконалювати традиційні процесуальні методи боротьби зі злочинністю, а ЗМІ повинні скоординувати свої зусилля на нейтралізацію кримінальних елементів та стереотипів.

Загалом, усі наведені вище результати свідчать, про те, що поширення кримінальних стереотипів – невід'ємна складова нашого суспільства, адже розвиток злочинності – це є нормальне явище для кожного суспільства. Але значний розвиток злочинності призводить до руйнування суспільства та держави; проникнення кримінальних стереотипів призводить до деформації нашої правосвідомості.

***Гугнин Э., Биловош А. Криминальные стереотипы в правосознании украинцев***

*В работе исследуется этимологическое понятие «криминальный стереотип», которое рассматривается с точки зрения культуры общества и культуры личности.*

*Проводится теоретическое осмысление проблемы возникновения криминальных стереотипов, их основных видов, предпосылок формирования, а также влияния на правосознание украинцев.*

***Ключевые слова:*** *правосознание, криминал, криминальный стереотип, преступность.*

***Gugnin E., Bilovosh A. Criminal stereotypes in the sense of justice among Ukrainians***

*Etymological content of the concept «criminal stereotype» which is examined from the stand point of society's culture and person's culture is investigated in the given work. Theoretical comprehension of the problem of criminal stereotypes emergence, their main types, formation of pre-requisites and their influence on the sense of justice among Ukrainians is investigated.*

***Keywords:*** *sense of justice, crime, кримінал, criminal stereotype.*